

**Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΕΝΗΛΙΚΩΝ
ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ**

Θανάσης Καραλής

ΕΝΟΤΗΤΑ 1

**ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗ ΕΝΗΛΙΚΩΝ:
ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΕΙΣ**

Σήμερα ο διάλογος για τη δια βίου μάθηση και εκπαίδευση είναι στο επίκεντρο των θεωρητικών αναζητήσεων και του προβληματισμού ερευνητών, ενώσεων εκπαιδευτικών, αλλά και του ευρύτερου κοινού. Ταυτόχρονα, τόσο στα κείμενα των διαμορφωτών πολιτικής, όσο και στα επίσημα κείμενα εθνικών και διεθνών οργανισμών, διαρκώς και πληθαίνουν οι αναφορές στη δια βίου εκπαίδευση, στο ρόλο και τη σημασία της στις σύγχρονες κοινωνίες, στους σκοπούς και τους στόχους της, αλλά και στο περιεχόμενό της. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η K. P. Cross (Rogers A., 1999, σ. 53) για τις ΗΠΑ: «Είναι πολύ πιθανόν η δια βίου μάθηση να ξεπεράσει πλέον τη μητρότητα, τη μηλόπιτα και τη σημαία ως κοινό αγαθό. Όλοι σχεδόν τάσσονται υπέρ της δια βίου μάθησης, παρά την αυξανόμενη σύγχυση όσον αφορά την έννοια του όρου».

Αυτή ακριβώς η «σύγχυση» που διαπιστώνει η Cross, αναφερόμενη στις προσπάθειες ορισμού της δια βίου μάθησης και της δια βίου εκπαίδευσης, συνοδεύει και τις απόπειρες εννοιολογικού προσδιορισμού της εκπαίδευσης ενηλίκων. Πολλοί και διαφορετικοί όροι χρησιμοποιούνται στη διεθνή βιβλιογραφία, προκειμένου να περιγράψουν τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες στις οποίες συμμετέχουν ενήλικοι. Μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις είναι εμφανής η χρήση του ίδιου όρου, προκειμένου να περιγραφούν διαφορετικού περιεχομένου πρακτικές ή η χρήση διαφορετικών όρων για την περιγραφή παρόμοιων δραστηριοτήτων. Οι αιτίες αυτής της σύγχυσης θα πρέπει να αναζητηθούν (Καραλής Θ., 2002, σ. 2):

- στη σχετικά πρόσφατη ανάπτυξη του πεδίου*
- στο διαφορετικό περιεχόμενο των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων στις οποίες συμμετέχουν ενήλικοι*
- στους διαφορετικούς στόχους των δραστηριοτήτων αυτών.

Πριν αναφερθούμε λοιπόν στο ρόλο και τη σημασία της εκπαίδευσης ενηλίκων σε διεθνές, ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο, θεωρούμε αναγκαίο να προσπαθήσουμε να διατυπώσουμε κάποιους ορισμούς, οριοθετώντας το πεδίο και τις επιμέρους περιοχές που το συγκροτούν και διερευνώντας ταυτόχρονα τη σχέση της εκπαίδευσης ενηλίκων με άλλες μορφές και τύπους εκπαίδευσης.

Οι Coombs P. A. & Ahmed M. (1974, σ. 8) έχουν προτείνει την ακόλουθη γενική τυπολογία σε σχέση με τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες:

- **Τυπική εκπαίδευση:** το θεσμοθετημένο, ιεραρχικά δομημένο και χρονικά διαβαθμισμένο εκπαιδευτικό σύστημα από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση έως το πανεπιστήμιο.
- **Μη-τυπική εκπαίδευση:** στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνεται κάθε οργανωμένη εκπαιδευτική δραστηριότητα εκτός του τυπικού εκπαιδευτικού συστήματος, είτε μεμονωμένη είτε ως μέρος μιας ευρύτερης δραστηριότητας, που στοχεύει σε συγκεκριμένο κοινό και έχει συγκεκριμένους εκπαιδευτικούς στόχους.
- **Άτυπη εκπαίδευση:** η δια βίου διαδικασία, όπου το κάθε άτομο συγκεντρώνει και διαμορφώνει γνώσεις, ικανότητες, στάσεις και αξίες, από την καθημερινή εμπειρία του και την επίδραση του κοινωνικού περιβάλλοντος (επίδραση από την οικογένεια, τη γειτονιά, την εργασία, την ψυχαγωγία, τις κοινωνικές συναναστροφές, την αγορά εργασίας, τα μέσα μαζικής επικοινωνίας κ.ο.κ.).

Ο όρος **δια βίου εκπαίδευση** έχει επικρατήσει να αναφέρεται σε όλους τους τύπους της εκπαίδευσης (τυπική, μη-τυπική και άτυπη), ταυτόχρονα όμως παραπέμπει και σε «μια φιλοσοφική έννοια, σύμφωνα με την οποία η εκπαίδευση θεωρείται ως μια μακροχρόνια διαδικασία που αρχίζει κατά τη γέννηση και διαρκεί καθόλη τη διάρκεια της ζωής» (CEDEFOP*, 1996, σ. 80). Σύμφωνα με τον Βεργίδη Δ. (2001, σελ. 129-143): «Η δια βίου εκπαίδευση αποτελεί μια προσέγγιση του συνόλου των μορφωτικών δραστηριοτήτων (τυπικής, μη-τυπικής και άτυπης) όλων των επιπέδων, που επιτρέπει τη συγκρότησή τους σε ένα εκπαιδευτικό συνεχές, σε διαρκή αλληλεπίδραση με την κοινωνικο-οικονομική, πολιτική και πολιτισμική

* Το CEDEFOP (Ευρωπαϊκό Κέντρο για την Ανάπτυξη της Επαγγελματικής Κατάρτισης) εδρεύει στη Θεσσαλονίκη και είναι το επίσημο όργανο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για θέματα επαγγελματικής κατάρτισης.

πραγματικότητα. Η δια βίου εκπαίδευση χαρακτηρίζεται από ευκαμψία στο χρόνο, το χώρο, το περιεχόμενο και τις τεχνικές διδασκαλίας».

Στον ορισμό της UNESCO για τη δια βίου εκπαίδευση και μάθηση (1976, σ. 2) αναφέρεται ότι: «... δηλώνει ένα χωρίς όρια σχήμα, που αποβλέπει στην αναμόρφωση του υπάρχοντος εκπαιδευτικού συστήματος.... Η εκπαίδευση και η μάθηση δεν περιορίζονται στη σχολική φοίτηση, πρέπει να επεκτείνονται σε ολόκληρη τη ζωή του ανθρώπου, να περιλαμβάνουν όλες τις δεξιότητες και όλους τους κλάδους της γνώσης, να χρησιμοποιούν όλα τα δυνατά μέσα και να δίνουν την ευκαιρία σε όλους τους ανθρώπους για πλήρη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους. Οι εκπαιδευτικές και οι σχετικές με τη μάθηση διαδικασίες, στις οποίες τα παιδιά, οι νέοι άνθρωποι και οι ενήλικοι όλων των ηλικιών εμπλέκονται στη διάρκεια της ζωής τους σε οποιαδήποτε μορφή, πρέπει να θεωρηθούν ως σύνολο».

Η **εκπαίδευση ενηλίκων** αποτελεί περισσότερο οριοθετημένο όρο σε σχέση με τη δια βίου εκπαίδευση, αφού προσδιορίζεται τουλάχιστον με βάση την ηλικία των εκπαιδευομένων, καλύπτοντας ένα τμήμα του συνεχούς, στο οποίο αναφερθήκαμε. Ας δούμε στη συνέχεια πώς προσδιορίζεται το περιεχόμενο του όρου «εκπαίδευση ενηλίκων» στα κείμενα δύο μεγάλων διεθνών οργανισμών – του ΟΟΣΑ και της UNESCO. Σύμφωνα με τον ορισμό που έχει δοθεί από τον **ΟΟΣΑ** το 1977 (Rogers A., 1999, σ. 55): «Η εκπαίδευση ενηλίκων αφορά οποιαδήποτε μαθησιακή δραστηριότητα ή πρόγραμμα σκόπιμα σχεδιασμένο από κάποιον εκπαιδευτικό φορέα, για να ικανοποιήσει οποιαδήποτε ανάγκη κατάρτισης ή ενδιαφέρον, που ενδέχεται να πραγματοποιηθεί σε οποιοδήποτε στάδιο της ζωής ενός ανθρώπου, που έχει υπερβεί την ηλικία της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και η κύρια δραστηριότητά του δεν είναι πλέον η εκπαίδευση. Η 'σφαίρα' της επομένως καλύπτει μη επαγγελματικές, επαγγελματικές, γενικές, τυπικές και μη τυπικές σπουδές, καθώς επίσης και την εκπαίδευση που έχει συλλογικό σκοπό».

Σύμφωνα με την **UNESCO** (1976, σελ. 2), με τον όρο εκπαίδευση ενηλίκων εννοούμε: «Ολόκληρο το φάσμα των οργανωμένων εκπαιδευτικών διαδικασιών, οποιουδήποτε περιεχομένου ή επιπέδου και οιασδήποτε μεθόδου, είτε αυτές αφορούν αναγνωρισμένες ή ελεύθερες σπουδές είτε συνεχίζουν ή αναπληρώνουν την αρχική εκπαίδευση σε σχολεία, κολέγια και πανεπιστήμια, καθώς και σε σχολές μαθητείας, με τη βοήθεια των οποίων (διαδικασιών) άτομα θεωρούμενα ως ενήλικα από την κοινωνία στην οποία ανήκουν, αναπτύσσουν τις ικανότητές τους, πλουτίζουν τις γνώσεις τους, βελτιώνουν την τεχνική και επαγγελματική τους κατάρτιση ή

στρέφονται προς νέες κατευθύνσεις και μεταβάλλουν τις στάσεις και τις συμπεριφορές τους προς τη διπλή προοπτική της ολοκληρωμένης προσωπικής τους ανάπτυξης και της συμμετοχής τους σε μια ισορροπημένη και ανεξάρτητη κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη».

Ο σύνθετος όρος **εκπαίδευση και κατάρτιση ενηλίκων** χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει την έντονη σύνδεση των οργανωμένων εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων για ενήλικους με την απόκτηση γνώσεων και ικανοτήτων, που σχετίζονται άμεσα με την επαγγελματική τους εξέλιξη και συνακόλουθα με τις ανάγκες της οικονομίας. Σύμφωνα με τον ορισμό του CEDEFOP (1996, σ. 51) ο όρος **επαγγελματική κατάρτιση** αναφέρεται στο «μέρος της επαγγελματικής εκπαίδευσης που παρέχει τις ειδικές επαγγελματικές γνώσεις και ικανότητες, με τις οποίες ολοκληρώνεται η επαγγελματική επάρκεια του εκπαιδευομένου...». Είναι προφανές ότι εδώ το κριτήριο της ενηλικότητας δεν τίθεται ως προϋπόθεση προκειμένου κάποια εκπαιδευτική δραστηριότητα να θεωρηθεί ως δραστηριότητα επαγγελματικής κατάρτισης. Αντίθετα, με τη χρήση του όρου «εκπαίδευση και κατάρτιση ενηλίκων» υποδηλώνεται η αναφορά σε ενήλικους εκπαιδευομένους, αλλά και η σύνδεση των σχετικών δραστηριοτήτων με την απόκτηση γνώσεων και ικανοτήτων που αναφέρονται άμεσα στην επαγγελματική σφαίρα.

Ο προσδιορισμός **συνεχιζόμενη** (εκπαίδευση, κατάρτιση) αναφέρεται σε οποιαδήποτε μορφή εκπαίδευση ή κατάρτιση πέραν της βασικής (δηλαδή εκείνης που είναι απαραίτητη για την άσκηση κάποιου επαγγέλματος). Για παράδειγμα το CEDEFOP (1996, σ. 63) ορίζει τη συνεχιζόμενη επαγγελματική κατάρτιση ως «συνεχιζόμενη εκπαίδευση που αποβλέπει στη συντήρηση, ανανέωση, αναβάθμιση και εκσυγχρονισμό των επαγγελματικών γνώσεων και ικανοτήτων».

Έχοντας παραθέσει μερικούς μόνον από τους ορισμούς που ερευνητές και διεθνείς οργανισμοί δίνουν για τη δια βίου εκπαίδευση, την εκπαίδευση ενηλίκων και τη συνεχιζόμενη επαγγελματική κατάρτιση, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η εκπαίδευση ενηλίκων αποτελεί ένα ταχύτατα αναπτυσσόμενο πεδίο, που περιλαμβάνει όλες τις συστηματικές οργανωμένες δραστηριότητες, μέσα από τις οποίες άνθρωποι που θεωρούνται ενήλικοι από την κοινωνία τους, αποκτούν νέες γνώσεις, ικανότητες και στάσεις. Ως υποσυστήματα αυτού του πεδίου μπορούμε να διακρίνουμε (Κόκκος Α., 2002, σ. 29): την αρχική και τη συνεχιζόμενη επαγγελματική κατάρτιση, την επιμόρφωση, τη μαθητεία, την εκπαίδευση σε χώρους εργασίας, την πολυδιάστατη εκπαίδευση ευπαθών κοινωνικών ομάδων.

ΕΝΟΤΗΤΑ 2

Ο ΡΟΛΟΣ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΕΝΗΛΙΚΩΝ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

2.1. Η εκπαίδευση ενηλίκων – ένα διαρκώς αναπτυσσόμενο πεδίο

Έχουμε ήδη αναφερθεί στην ανάπτυξη του πεδίου της εκπαίδευσης ενηλίκων και στην πληθώρα και ποικιλία των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων που περιλαμβάνει. Αυτή η πολλαπλότητα του πεδίου της εκπαίδευσης ενηλίκων και η ποικιλία των προσφερόμενων δραστηριοτήτων θα πρέπει να αποδοθεί στις ραγδαίες μεταβολές σε δύο βασικά επίπεδα των αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων κοινωνιών και στις ανάγκες που συνακόλουθα προέκυψαν:

Στο *οικονομικό – τεχνολογικό επίπεδο* η διεθνοποίηση της οικονομίας και η όξυνση του οικονομικού ανταγωνισμού, καθώς επίσης και οι εξελίξεις στον τομέα των νέων τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών δημιούργησαν νέες συνθήκες στην αγορά εργασίας. Η ανάγκη για εξειδίκευση των εργαζομένων και για προσαρμογή των γνώσεων και ικανοτήτων τους στο διαρκώς μεταβαλλόμενο νέο περιβάλλον, αλλά και οι πολιτικές καταπολέμησης της ανεργίας, οδήγησαν στην ανάδειξη της επαγγελματικής κατάρτισης σε βασικό μέσο για την προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης.

Στο *κοινωνικό – πολιτισμικό επίπεδο* οι μετακινήσεις πληθυσμών, η ένταση του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού, η κρίση των παραδοσιακών κοινωνικών δομών, οι δημογραφικές εξελίξεις και η αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου, οδήγησαν στην ανάπτυξη άλλων μορφών της εκπαίδευσης ενηλίκων, που δεν συνδέονται άμεσα με την αγορά εργασίας και τις ανάγκες της οικονομίας (Βεργίδης Δ., 2001, σ. 131, Κόκκος Α., 2002, σ. 34).

Η πληθώρα των διαφορετικού τύπου δραστηριοτήτων που αναπτύσσονται στο πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων, οδήγησε οργανισμούς και ερευνητές σε προσπάθειες ανάπτυξης τυπολογιών για τις δραστηριότητες αυτές. Με κριτήριο τις ατομικές ανάγκες των συμμετεχόντων ο Lowe, υπό την ιδιότητα του εμπειρογνώμονα της UNESCO, κατέταξε τις δραστηριότητες εκπαίδευσης ενηλίκων στις ακόλουθες κατηγορίες (Lowe J., 1976, σ. 61):

- *Συμπληρωματική εκπαίδευση*, όπου κυρίως εντάσσονται τα προγράμματα αλφαριθμητισμού και βασικής παιδείας.

- *Επαγγελματική εκπαίδευση*, όπου εντάσσονται τα προγράμματα βασικής και συμπληρωματικής κατάρτισης, αλλά και τα προγράμματα επανακατάρτισης των εργαζομένων.
- *Εκπαίδευση σε κοινωνικά θέματα*, που περιλαμβάνει τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες σε θέματα οικογενειακών σχέσεων, αγωγής υγείας, καταναλωτικής αγωγής, ανατροφής παιδιών κ.τ.ό.
- *Εκπαίδευση για την πολιτική και κοινωνική ζωή*, όπου εντάσσονται τα προγράμματα που αφορούν θέματα αγωγής του πολίτη, τοπικά προβλήματα, συνδικαλιστική επιμόρφωση κ.ά.
- *Εκπαίδευση για την προσωπική ανάπτυξη*, η οποία περιλαμβάνει τις δραστηριότητες που αναφέρονται στα προσωπικά ενδιαφέροντα, τον ελεύθερο χρόνο και τις τέχνες.

Οι εξελίξεις και μεταβολές, στις οποίες αναφερθήκαμε, οδήγησαν στην αλματώδη ανάπτυξη του πεδίου της εκπαίδευσης ενηλίκων, αλλά ταυτόχρονα και στην εντονότερη σύνδεσή του με την αγορά εργασίας και τις ανάγκες της οικονομίας. Σημειώνεται ενδεικτικά ότι στις ΗΠΑ, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, το 80% των δραστηριοτήτων εκπαίδευσης ενηλίκων συνδέονταν άμεσα με την εργασία και τις ανάγκες της οικονομίας, όταν το αντίστοιχο ποσοστό για τη δεκαετία του 1970 ήταν μικρότερο του 50% (Rachal, 1989, σελ. 7).

Ωστόσο αυτή η τάση για άμεση σύνδεση της εκπαίδευσης ενηλίκων με την αγορά εργασίας οδήγησε, σε σύντομο χρονικό διάστημα, στη διαπίστωση πως δεν αρκεί η απόκτηση γνώσεων και ικανοτήτων με βάση τις τρέχουσες ανάγκες της οικονομίας, οι οποίες άλλωστε γρήγορα μεταβάλλονται. Ο ενήλικος που συμμετέχει σε τέτοιου τύπου δραστηριότητες έχει ανάγκες που δεν περιορίζονται στις γνώσεις και ικανότητες που συνδέονται με το εκάστοτε περιεχόμενο της ζήτησης της αγοράς εργασίας. Οι ανάγκες αυτές είναι ευρύτερες και συνδέονται άμεσα με την τάση αυτοκαθορισμού του στο διαρκώς μεταβαλλόμενο τοπίο της αγοράς εργασίας, αλλά και με την ενεργό συμμετοχή του στις μεταβολές που συντελούνται στο κοινωνικο-οικονομικό και πολιτισμικό πεδίο.

2.2. Η εκπαίδευση ενηλίκων στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Σε αντίθεση με την τυπική εκπαίδευση, η επαγγελματική κατάρτιση αποτέλεσε εξαρχής τομέα ιδιαίτερου ενδιαφέροντος της κοινοτικής πολιτικής. Το γεγονός ότι η επαγγελματική κατάρτιση συνδέθηκε άμεσα με την απασχόληση και κατ' επέκταση με την οικονομική ανάπτυξη, είχε ως αποτέλεσμα την εκπόνηση σχετικών πολιτικών από τα πρώτα ακόμη στάδια της πορείας προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Οι σχετικές με την επαγγελματική κατάρτιση πολιτικές αποτέλεσαν μέρος της κοινωνικής πολιτικής της ΕΟΚ και μετέπειτα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ωστόσο, όπως επισημαίνεται (Hartop J., 1996, σ. 121): «σε κοινοτικό επίπεδο, η κοινωνική πολιτική είναι πολύ περισσότερο στενά προσδιορισμένη ως προς την εμβέλειά της σε σχέση με τα κράτη-μέλη και συμπυκνώνεται κυρίως σε ζητήματα που σχετίζονται με την αγορά εργασίας».

Στο μέρος III της Συνθήκης Ιδρύσεως της ΕΟΚ, το οποίο αναφέρεται στην κοινωνική πολιτική της Κοινότητας, η απασχόληση και η επαγγελματική εκπαίδευση προσδιορίζονται ως τομείς, στους οποίους απαιτείται στενή συνεργασία μεταξύ των κρατών-μελών. Το άρθρο 123 της ίδιας Συνθήκης αφορά την ίδρυση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου (ΕΚΤ), ενός οργάνου χρηματοδότησης με βασικό σκοπό τη βελτίωση των δυνατοτήτων απασχόλησης των εργαζομένων:

Άρθρο 123 της Συνθήκης Ιδρύσεως της ΕΟΚ

«Για τη βελτίωση των δυνατοτήτων απασχολήσεως των εργαζομένων εντός της κοινής αγοράς και για την κατ' αυτόν τον τρόπο συμβολή στην ανύψωση του βιοτικού επιπέδου ιδρύεται... Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, το οποίο θα έχει ως αποστολή να προωθεί εντός της Κοινότητας τις δυνατότητες απασχολήσεως και τη γεωγραφική και επαγγελματική κινητικότητα των εργαζομένων».

Η επαγγελματική κατάρτιση και επανακατάρτιση των εργαζομένων ορίζεται ως ένας από τους βασικούς στόχους του ΕΚΤ, ενώ καθορίζεται και το ποσοστό της συνδρομής της Κοινότητας σε σχετικές ενέργειες. Παρόλο που το ΕΚΤ χρηματοδοτούσε σχετικές δράσεις μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1980 σε κράτη-μέλη (μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα κατά την πρώτη μετά την ένταξή της περίοδο), η ουσιαστική ενεργοποίησή του εντοπίζεται κυρίως μετά την υπογραφή της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης, οπότε αναγορεύεται σε ένα από τα βασικά μέσα

υλοποίησης της περιφερειακής πολιτικής αρχικά της ΕΟΚ και στη συνέχεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η περίοδος μεταξύ της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης και της Συνθήκης του Μάαστριχτ είναι εκείνη, κατά την οποία αναβαθμίζονται το εύρος και το περιεχόμενο των παρεμβάσεων των Διαρθρωτικών Ταμείων της Κοινότητας* .

Ο Κανονισμός ΕΟΚ 2084/93 τροποποιεί ακόμη περισσότερο το περιεχόμενο και την εμβέλεια των παρεμβάσεων του ΕΚΤ στην κατεύθυνση της ανάπτυξης δικτύων κατάρτισης μεταξύ των κρατών-μελών. Όπως τονίζεται στην εισαγωγή του Κανονισμού, σχετικά με το στόχο της επαγγελματικής ένταξης των νέων: «είναι σκόπιμο να εξασφαλιστεί ότι ο στόχος ενισχύει την απασχόληση και την επαγγελματική εξειδίκευση μέσω ενεργειών πρόσληψης, παροχής συμβουλών, ανάπτυξης δικτύων κατάρτισης σε ολόκληρη την Κοινότητα...». Με τη μεταρρύθμιση των Διαρθρωτικών Ταμείων του 1993, τίθεται ως στόχος του ΕΚΤ για πρώτη φορά «... η ένταξη των προσώπων που απειλούνται με αποκλεισμό από την αγορά εργασίας...», ενώ διατηρούνται οι βασικοί άξονες παρεμβάσεων που προβλέπονται με βάση τους έως τότε Κανονισμούς. Συμπερασματικά μπορούμε να διακρίνουμε τις παρακάτω πέντε φάσεις σε σχέση με τις δραστηριότητες του ΕΚΤ (Harrop, 1996, σ. 137):

- Η *πρώτη φάση* (1958-1971) στόχευε στη διευκόλυνση της κινητικότητας του εργατικού δυναμικού μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΟΚ και οι χρηματοδοτήσεις αφορούσαν κυρίως τη διευκόλυνση της προσαρμογής των εργαζομένων που άλλαζαν τόπο διαμονής εντός της Κοινότητας.
- Η *δεύτερη φάση* (1971-1983) χαρακτηρίζεται από την αύξηση των πόρων του ΕΚΤ και τη χρηματοδότηση ενεργειών επαγγελματικής κατάρτισης. Στους δικαιούχους φορείς των κρατών-μελών περιλαμβάνονται πλέον και ιδιωτικοί οργανισμοί.
- Κατά την *τρίτη φάση* (1983-1988) οι παρεμβάσεις του ΕΚΤ έχουν πλέον έντονη περιφερειακή διάσταση και οι χρηματοδοτήσεις κατά ένα μεγάλο ποσοστό (περίπου 45%) κατευθύνονται προς τις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες της Κοινότητας.

* Τα τρία Διαρθρωτικά Ταμεία της Κοινότητας, που αποτελούν τα μέσα υλοποίησης της περιφερειακής πολιτικής είναι: Το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ), το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ) και το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (ΕΓΤΠΕ).

- Η *τέταρτη φάση* (1989-1993) συμπίπτει ουσιαστικά με την ανάδειξη του ΕΚΤ (αλλά και των υπόλοιπων Διαρθρωτικών Ταμείων) σε βασικό μέσο υλοποίησης της περιφερειακής πολιτικής της Κοινότητας.
- Τέλος, η *πέμπτη φάση* (1994-1999), αποτέλεσμα της μεταρρύθμισης του 1993, αναγορεύει το ΕΚΤ σε βασικό πλέον μέσο εφαρμογής της κοινοτικής πολιτικής καταπολέμησης της ανεργίας. Οι ενέργειες επαγγελματικής κατάρτισης, αλλά και το σύνολο των παρεμβάσεων του ΕΚΤ, στοχεύουν στην επαγγελματική ένταξη των ανέργων και των απειλούμενων από οικονομικό και κοινωνικό αποκλεισμό.

Από τα παραπάνω καθίσταται προφανές ότι, κατά την πορεία της οικονομικής και νομισματικής ενοποίησης και της δημιουργίας της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς, οι χρηματοδοτήσεις του ΕΚΤ προσανατολίζονταν σε τομείς που συνδέονταν άμεσα με την αγορά εργασίας και τις ανάγκες της οικονομίας. Όμως, όπως είδαμε και στην προηγούμενη ενότητα, η τάση για μονόπλευρο προσανατολισμό της εκπαίδευσης ενηλίκων προς τις ανάγκες της οικονομίας έχει ήδη αγγίξει και διεθνώς τα όριά της. Η στροφή προς παρεμβάσεις που αντιμετωπίζουν τον πολίτη ως ολοκληρωμένη προσωπικότητα και όχι μόνον ως εργαζόμενο (ή άνεργο), αρχίζει να εμφανίζεται στα επίσημα κοινοτικά κείμενα στα μέσα της δεκαετίας του 1990. Ας παρακολουθήσουμε αυτή την εξέλιξη:

«Η εκπαίδευση και κατάρτιση, περισσότερο από ό,τι στο παρελθόν θα αποτελέσουν τις κύριες συνιστώσες της ταυτότητας καθενός, της κοινωνικής προόδου και της προσωπικής ανάπτυξης... Το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η ακτινοβολία της, θα προκύψουν σε πολύ μεγάλο βαθμό από την ικανότητά της να παρακολουθήσει την κίνηση προς την κοινωνία της γνώσης».

European Commission, White Book, 1995

«Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι η δια βίου μάθηση πρωταγωνιστεί όλο και πιο έντονα στον πολιτικό διάλογο γύρω από την εκπαίδευση και την κατάρτιση σε όλες τις βιομηχανικές, δημοκρατικές κοινωνίες. Στην Ευρώπη αυτό το θέμα είναι κεντρικό στο διάλογο για ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης. Οι δυνάμεις αυτής της αλλαγής δεν προέρχονται από το χώρο της εκπαίδευσης και της κατάρτισης, αλλά πηγάζουν από σύνθετες αλλαγές στην κοινωνία – αλλαγές που είναι οικονομικές, πολιτισμικές και

δημογραφικές. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση ο δημόσιος διάλογος για την οικονομία είναι στο προσκήνιο, αλλά αυτό δεν θα πρέπει να μας αποκρύπτει το γεγονός ότι ένας βασικός στόχος είναι μια ειρηνική Ευρώπη, ικανή να κατευθύνει την ενέργεια των πολιτών της προς τις αξίες της ειρήνης, της δημοκρατίας, της συνεργασίας και της ευημερίας».

European Commission, European Year of Lifelong Learning – Background Paper, 1996

«Σε οικονομικούς όρους η απασχολησιμότητα και η προσαρμοστικότητα των πολιτών είναι ζωτικής σημασίας προκειμένου η Ευρώπη να τηρήσει τη δέσμευσή της να γίνει η πιο ανταγωνιστική και δυναμική κοινωνία της γνώσης στον κόσμο. Ελλείψεις εργατικού δυναμικού και κενά ικανοτήτων δημιουργούν τον κίνδυνο περιορισμού των δυνατοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης για περαιτέρω ανάπτυξη σε οποιοδήποτε σημείο του οικονομικού κύκλου. Συνεπώς η δια βίου μάθηση έχει να παίξει έναν βασικό ρόλο όσον αφορά την απομάκρυνση των φραγμών που εμποδίζουν τους ανθρώπους να εισέλθουν στην αγορά εργασίας και περιορίζουν την πρόοδο μέσα σε αυτήν. Μέρος αυτού είναι η αντιμετώπιση της ανισότητας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Η δια βίου μάθηση όμως έχει να κάνει με πολύ περισσότερα πράγματα από τα οικονομικά. Προάγει επίσης τους στόχους και τις φιλοδοξίες των ευρωπαϊκών χωρών να γίνουν πιο ανεκτικές και δημοκρατικές και να αποφύγουν τους αποκλεισμούς. Και υπόσχεται μια Ευρώπη στην οποία οι πολίτες θα έχουν την ευκαιρία και τη δυνατότητα να πραγματοποιούν τις φιλοδοξίες τους και να συμμετέχουν στην οικοδόμηση μιας καλύτερης κοινωνίας. Πράγματι, μια πρόσφατη έκθεση του ΟΟΣΑ αναφέρεται σε αυξανόμενα στοιχεία που δείχνουν ότι η μάθηση και η επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο σχετίζονται όχι μόνο με αυξημένο ΑΕΠ, αλλά επίσης με μεγαλύτερη συμμετοχή των πολιτών, υψηλότερη καταγεγραμμένη ευημερία και χαμηλότερη εγκληματικότητα».

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 21/11/2001

Είναι προφανές ότι αλλάζει βαθμιαία η αντίληψη της ΕΕ για το ρόλο της εκπαίδευσης και κατάρτισης ενηλίκων. Κατά τα πρώτα χρόνια της πορείας προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση δινόταν έμφαση στη βελτίωση των «δυνατοτήτων απασχόλησης των εργαζομένων». Όμως σταδιακά εμφανίζονται νέες τάσεις, που αναγορεύουν σε ισότιμους στόχους πολιτικής την *ανάπτυξη της κοινωνικής συνοχής* και τη *συμμετοχή των πολιτών σε ολόκληρο το φάσμα του εκπαιδευτικού συνεχούς*. Νέοι άξονες και προτεραιότητες πολιτικής αναδύονται (εξασφάλιση της ευρύτερης δυνατής πρόσβασης στη μάθηση, αύξηση των επενδύσεων σε ανθρώπινους πόρους, έμφαση στις κοινωνικές δεξιότητες). Επίσης, όπως επισημάνθηκε στην Εσαγωγή αυτού του τόμου, για πρώτη φορά σε επίσημα κοινοτικά κείμενα πληθαίνουν οι αναφορές στους στόχους της *ενεργητικής μάθησης*, καθώς και στην ανάγκη να υπάρξουν *νέες, καινοτομικές μέθοδοι διδασκαλίας, νέος ρόλος και λειτουργία των εκπαιδευτών*.

Είναι λοιπόν φανερό ότι κεντρικά σημεία του επιστημονικού προβληματισμού που έχει αναπτυχθεί στο πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων έρχονται πλέον στο προσκήνιο και υιοθετούνται ως στοιχεία της κοινοτικής πολιτικής. Ωστόσο θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η αναβάθμιση των γνώσεων και ικανοτήτων και η ενίσχυση της απασχολησιμότητας του ανθρώπινου δυναμικού παραμένουν οι κεντρικοί στόχοι των παρεμβάσεων του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το παρακάτω απόσπασμα.

«Το ΕΚΤ παρέχει χρηματοδότηση για προγράμματα που αναπτύσσουν ή αναβαθμίζουν την απασχολησιμότητα των πολιτών. Ο ζωτικός ρόλος του ΕΚΤ επικεντρώνεται στο να παρέχει στους πολίτες τις κατάλληλες εργασιακές ικανότητες, έτσι ώστε να βελτιώνουν την αυτοεκτίμησή τους και την προσαρμοστικότητά τους στην αγορά εργασίας».

European Commission, 1998

Όπως διαπιστώνουμε, δύο αντίρροπες τάσεις για το μέλλον και τον προσανατολισμό των δραστηριοτήτων εκπαίδευσης ενηλίκων είναι πλέον ορατές στο επίπεδο των επίσημων κειμένων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής: μονοδιάστατη σύνδεση με την αγορά εργασίας και τις ανάγκες της οικονομίας ή ολοκληρωμένες παρεμβάσεις που φέρνουν στο επίκεντρο τους συμμετέχοντες και τις ανάγκες τους; Για το θέμα

αυτό επισημαίνεται (Κόκκος Α., 2002, σ. 37): «Το γεγονός ότι στα τελευταία Ευρωπαϊκά Συμβούλια και στα συναφή κείμενα της Κοινότητας υπάρχουν ορισμένες θετικές διατυπώσεις δεν συνεπάγεται ότι βελτιώνεται αυτόματα η κατάσταση στην εκπαίδευση ενηλίκων. Εξάλλου δεν έχουν πάψει να υπάρχουν αντίρροπες δυνάμεις μέσα στα ίδια τα ευρωπαϊκά όργανα, καθώς βέβαια και στα κράτη-μέλη... Η έκβαση λοιπόν της εκπαίδευσης ενηλίκων θα κριθεί στην πράξη, από το συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων τόσο σε διευρωπαϊκό όσο και, κυρίως, σε εθνικό επίπεδο. Καθοριστικό ρόλο θα έχουν οι κοινωνικοί εταίροι, οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, οι ίδιοι οι εκπαιδευτές».

Με βάση όσα αναφέρθηκαν, το βέβαιο είναι ότι η εκπαίδευση ενηλίκων συνιστά ένα διαρκώς αναπτυσσόμενο και διευρυνόμενο πεδίο στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η ανάπτυξή της, αλλά και η σημασία που της αποδίδεται από τα επίσημα κοινοτικά όργανα, αποτυπώνεται ανάγλυφα στα παρακάτω στοιχεία που αφορούν τον προϋπολογισμό του ΕΚΤ (European Commission, 1998, σ. 6-10):

- Κατά τη διάρκεια του Β' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης, μέσω του ΕΚΤ χρηματοδοτήθηκαν δράσεις στον τομέα του ανθρώπινου δυναμικού συνολικού προϋπολογισμού 47 δισεκατομμυρίων €. Από αυτές τις δράσεις ποσοστό περίπου 75% αφορούσε εκπαίδευση και κατάρτιση του ανθρώπινου δυναμικού, ενώ το υπόλοιπο 25% αφορούσε υποστηρικτικές και συνοδευτικές παρεμβάσεις.
- Ο ετήσιος προϋπολογισμός του ΕΚΤ αντιπροσωπεύει ποσοστό περίπου 10% του συνολικού κοινοτικού προϋπολογισμού. Μάλιστα, με βάση τα επίσημα κείμενα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, οι σχετικές δαπάνες πρόκειται να αυξηθούν κατά τα επόμενα χρόνια.

ΕΝΟΤΗΤΑ 3

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗ ΕΝΗΛΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

3.1 Η εξέλιξη της εκπαίδευσης ενηλίκων έως το 1980

Όπως διαπιστώσαμε στην προηγούμενη ενότητα, οι δραστηριότητες εκπαίδευσης ενηλίκων αποτελούν ένα διαρκώς διευρυνόμενο πεδίο, τόσο διεθνώς όσο και ειδικότερα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Επίσης ο τύπος και το πλαίσιο υλοποίησης αυτών των δραστηριοτήτων συνδέεται άμεσα με το κοινωνικο-οικονομικό και πολιτισμικό πλαίσιο, στο οποίο αυτές αναπτύσσονται.

Στη χώρα μας οι απαρχές του θεσμού εντοπίζονται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20^{ου} (Βεργίδης Δ., 1999, σελ. 12-15), όταν ένας μικρός αριθμός φορέων οργανώνει δραστηριότητες εκπαίδευσης ενηλίκων. Στους φορείς αυτούς περιλαμβάνονται μορφωτικοί σύλλογοι*, το Εργατικό Κέντρο Αθηνών και τα Οικονομικά Επιμελητήρια Αθηνών και Πειραιά. Κατά το μεσοπόλεμο ιδρύθηκαν νυκτερινές σχολές για τον αλφαριθμητισμό των ενηλίκων, ωστόσο όλη αυτή η δραστηριότητα δεν συνοδεύεται από κάποιες ρυθμίσεις σε νομοθετικό επίπεδο. Τα μόνα νομοθετήματα αυτής της περιόδου αφορούσαν θέματα λειτουργίας των νυκτερινών σχολών.

Οι πρώτες απόπειρες συστηματικής οργάνωσης του θεσμού, που συνοδεύονταν από νομοθετικές ρυθμίσεις αλλά και από την ίδρυση φορέων εκπαίδευσης ενηλίκων, εκκινούν τη μεταπολεμική περίοδο, οπότε:

- Αναπτύσσεται, σε όλους τους νομούς της χώρας, το δίκτυο της Λαϊκής Επιμόρφωσης, με βασικό στόχο την καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού. Σε κάθε νομό της χώρας λειτουργεί Νομαρχιακή Επιτροπή Λαϊκής Επιμόρφωσης (ΝΕΛΕ).
- Δημιουργείται το δίκτυο των Κέντρων Γεωργικής Εκπαίδευσης (ΚΕΓΕ), με παρουσία σε όλους τους νομούς και στόχο την κατάρτιση των αγροτών.
- Ιδρύεται το Ελληνικό Κέντρο Παραγωγικότητας (ΕΛΚΕΠΑ), το οποίο ανέπτυξε στη συνέχεια δραστηριότητες κατάρτισης ανέργων και εργαζομένων.

* Φιλολογικός Σύνδεσμος «Παρνασσός», Εταιρεία Φίλων του Λαού, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως κ.ά.

Παράλληλα ένα πλήθος άλλων φορέων αναπτύσσουν δραστηριότητες που εντάσσονται στο πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων, χωρίς ωστόσο να χαρακτηρίζονται από τη γεωγραφική διασπορά και τον όγκο δραστηριότητας των φορέων που αναφέρθηκαν*.

Η ανάλυση των δραστηριοτήτων όλων αυτών των φορέων, αλλά και οποιαδήποτε απόπειρα αποτίμησης της συνεισφοράς τους σε επιμέρους τομείς της εκπαίδευσης ενηλίκων, ξεφεύγει από τα όρια αυτού του κειμένου**. Εδώ περιοριζόμαστε στους βασικούς λόγους της ανάπτυξης του πεδίου κατά τις τελευταίες δεκαετίες στην Ελλάδα, που κυρίως συνδέονται με:

- την αδυναμία της τυπικής εκπαίδευσης να ανταποκριθεί στις ανάγκες της αγοράς εργασίας·
- τις ανάγκες των πολιτών για εκπαίδευση, κατάρτιση, επανακατάρτιση και δημιουργική αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου·
- τις προσπάθειες αντιμετώπισης της ανεργίας και την κοινωνική ένταξη των ευπαθών κοινωνικών ομάδων·
- την εισροή κοινοτικών πόρων για την αναβάθμιση των γνώσεων και δεξιοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού.

Επίσης θα πρέπει να σημειωθεί ότι κατά τη μεταπολεμική περίοδο και μέχρι την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ παρατηρούνται οι ακόλουθες εξελίξεις:

- Η εκπαίδευση ενηλίκων αναπτύσσεται κυρίως με κρατική παρέμβαση από δημόσιους φορείς, στις περισσότερες όμως περιπτώσεις με ισχνούς προϋπολογισμούς.
- Τα σχετικά νομοθετήματα είναι αποσπασματικά και το πλαίσιο υλοποίησης των δραστηριοτήτων αυτών διακρίνεται από χαλαρότητα και πολυτυπία.

Στην επόμενη υποενότητα θα αναφερθούμε στις εξελίξεις που σημειώνονται στο πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ και την αθρόα εισροή των κοινοτικών πόρων. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, κατά τις δύο

* Όπως για παράδειγμα: ο Ελληνικός Οργανισμός Μικρών Μεσαίων Επιχειρήσεων και Χειροτεχνίας (ΕΟΜΜΕΧ), ο Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας (ΕΟΠ), η Χριστιανική Ένωση Νέων (ΧΕΝ), αλλά και ιδιωτικές σχολές που παρείχαν ταχύρυθμη κατάρτιση.

** Για μια πλήρη και διεξοδική ανάλυση των εξελίξεων στην εκπαίδευση ενηλίκων, οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να ανατρέξουν στο βιβλίο «Υποεκπαίδευση» του Δ. Βεργίδη, αλλά και στο βιβλίο «Εκπαίδευση Ενηλίκων: Κοινωνική και Οικονομική Λειτουργία» (Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 1999).

τελευταίες δεκαετίες το τοπίο της εκπαίδευσης ενηλίκων στην Ελλάδα μεταβάλλεται ριζικά, με τελική κατάληξη την ανάπτυξη του συστήματος συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης, που λειτουργεί πλέον με συγκεκριμένες ρυθμίσεις και προδιαγραφές.

3.2. Η ανάπτυξη του συστήματος συνεχιζόμενης κατάρτισης

Μετά την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ και κατά την περίοδο 1981-1988 (δηλαδή πριν από την περίοδο εφαρμογής των τριών ΚΠΣ), οι χρηματοδοτήσεις του ΕΚΤ κατευθύνονταν αποκλειστικά προς τους ήδη λειτουργούντες δημόσιους φορείς εκπαίδευσης ενηλίκων, κυρίως προς το δίκτυο της Λαϊκής Επιμόρφωσης και το ΕΛΚΕΠΑ. Αυτή η εισροή κοινοτικών πόρων στους δημόσιους φορείς εκπαίδευσης ενηλίκων είχε ως αποτέλεσμα την κατακόρυφη ανάπτυξη της δραστηριότητάς τους, την αύξηση της εμβέλειάς τους, καθώς επίσης και την αναβάθμιση και επέκταση των υποδομών τους. Κύρια χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου είναι τα εξής (Καραλής Θ., 2002):

- Ο αριθμός προγραμμάτων του ΕΛΚΕΠΑ αυξάνεται κατά 305% και ο αριθμός των εκπαιδευομένων που παρακολουθούν τμήματά του κατά 219,9%.
- Ο αριθμός των τμημάτων μάθησης της Λαϊκής Επιμόρφωσης αυξάνεται κατά 111,7%.
- Ο αριθμός των Κέντρων Λαϊκής Επιμόρφωσης αυξάνεται από 301 σε 350, ενώ το ΕΛΚΕΠΑ επεκτείνει τη δραστηριότητά του, πέραν της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, σε 12 ακόμη πόλεις, με την ίδρυση ισάριθμων παραρτημάτων.
- Τα ΚΕΓΕ διοργανώνουν συνολικά 5.532 προγράμματα κατάρτισης, στα οποία συμμετέχουν 189.820 αγρότες. Το 15% από αυτά χρηματοδοτούνται απευθείας από πόρους του ΕΚΤ.

Κατά τη διάρκεια της εφαρμογής του Α΄ ΚΠΣ (1989-1993) διευρύνεται σε μεγάλο βαθμό ο αριθμός των φορέων που υλοποιούν επιδοτούμενα προγράμματα συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης και τίθενται οι βάσεις για την ανάπτυξη συγκεντρωτικών διαδικασιών διαχείρισης των ενεργειών που χρηματοδοτεί το ΕΚΤ. Σύμφωνα με το νομοθετικό πλαίσιο, δυνατότητα υποβολής αιτήσεων χρηματοδότησης από το ΕΚΤ έχουν οι φορείς του δημόσιου και ευρύτερου δημόσιου τομέα, οι φορείς μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα και οι οργανισμοί τοπικής

αυτοδιοίκησης. Ωστόσο, κατά την περίοδο αυτή δεν καταγράφεται κάποια συστηματική προσπάθεια δημιουργίας μητρώου φορέων που να πληρούν τις απαραίτητες προδιαγραφές για την υλοποίηση των προγραμμάτων κατάρτισης. Στο νομοθετικό πλαίσιο της περιόδου απουσιάζει οποιαδήποτε πρόβλεψη για την υποδομή των φορέων (τόσο σε εγκαταστάσεις και εξοπλισμό, όσο και σε ανθρώπινο δυναμικό). Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στη μελέτη αξιολόγησης του Α' ΚΠΣ:

- «Δεν υπάρχει κάποιο εποπτεύον ή συντονιστικό όργανο για τις δραστηριότητες που εντάσσονται στο σύστημα συνεχιζόμενης κατάρτισης. Οι φορείς που επιθυμούν να αναπτύξουν δραστηριότητα σε αυτόν τον τομέα, είναι υποχρεωμένοι να στηριχθούν σε δικά τους μέσα (πόρους, διερευνήσεις, σχεδιασμούς κ.ο.κ.).
- Οι περισσότεροι από τους φορείς που παρέχουν κατάρτιση του είδους αυτού, δεν είναι εξειδικευμένοι αλλά έχουν αναπτύξει εκ των ενόντων τέτοιες δραστηριότητες, για να αποκομίσουν κέρδη από τα προγράμματα του ΚΠΣ.
- Καθώς η συνεχιζόμενη κατάρτιση αναπτύχθηκε στη βάση της διαθεσιμότητας των επιχορηγήσεων και όχι ως απάντηση στα μηνύματα της αγοράς, στις περισσότερες των περιπτώσεων έχει συμβάλει ελάχιστα στο να παράσχει κοινωνικά ή οικονομικά χρήσιμες ειδικότητες».

Δοξιάδης Α., κ.α., 1993

Οι ερευνητές της περιόδου αυτής συγκλίνουν στην άποψη ότι, κατά τη διάρκεια της εφαρμογής του Α' ΚΠΣ, παρατηρούνται ορισμένα προβλήματα που κυρίως αφορούν (Δοξιάδης Α., κ.α., 1993· Βεργίδης Δ., 1999· Κόκκος Α., 2002):

- τη μη ορθολογική χρήση των διαθέσιμων πόρων,
- την άκριτη ποσοτική επέκταση και τη χαμηλή ποιότητα των δραστηριοτήτων επαγγελματικής κατάρτισης,
- την ανυπαρξία μελετών σε εθνική κλίμακα σχετικά με τις ανάγκες κατάρτισης,
- την απουσία προγραμματισμού σε επίπεδο φορέων για τον τύπο και τον όγκο των δραστηριοτήτων που ανέπτυξαν,
- την επικάλυψη των δραστηριοτήτων μεταξύ των φορέων που υλοποιούσαν προγράμματα συνεχιζόμενης κατάρτισης,

- την έλλειψη κατάλληλα καταρτισμένων εκπαιδευτών ενηλίκων.

Προβλήματα όμως εντοπίζονται και κατά τους ελέγχους των αρμόδιων κοινοτικών υπηρεσιών, με αποτέλεσμα στην **Απόφαση για την έγκριση του Β' ΚΠΣ για την Ελλάδα** να προσδιορίζονται ως προτεραιότητες των σχετικών παρεμβάσεων:

- η συγκρότηση νομοθετικού πλαισίου και η ανάπτυξη συστήματος πιστοποίησης των φορέων που υλοποιούν σχετικά προγράμματα,
- η λειτουργία των φορέων επαγγελματικής κατάρτισης σε ανταγωνιστική βάση (αναθέσεις προγραμμάτων μέσω δημόσιων διαγωνισμών),
- η δημιουργία αποτελεσματικών μηχανισμών εφαρμογής και ελέγχου, καθώς επίσης και σύνδεσης της παρεχόμενης κατάρτισης με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας.

Με την έναρξη του Β' ΚΠΣ (1993) πραγματοποιείται η πρώτη πιστοποίηση φορέων συνεχιζόμενης κατάρτισης, ωστόσο, λόγω αδυναμιών στη συγκρότηση και λειτουργία του Κέντρου Πιστοποίησης, το μητρώο φορέων που δημιουργείται έχει προσωρινό χαρακτήρα. Κατά τη διάρκεια του 1995 ανατίθενται, κατόπιν δημόσιου διαγωνισμού, τα πρώτα προγράμματα κατάρτισης στους πιστοποιημένους φορείς. Κατά την επόμενη τριετία, παράλληλα με τον πολλαπλασιασμό των προγραμμάτων κατάρτισης που υλοποιούνται, εντείνονται από την ελληνική πλευρά και τις αρμόδιες κοινοτικές υπηρεσίες οι προσπάθειες για την ορθολογικότερη διαχείριση των προγραμμάτων συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης. Κομβικό σημείο της ανάπτυξης του συστήματος συνεχιζόμενης κατάρτισης είναι η ίδρυση του ΕΚΕΠΙΣ (Εθνικού Κέντρου Πιστοποίησης Δομών Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης και Συνοδευτικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών*), ενός φορέα με διοικητική και οικονομική αυτοτέλεια, που εποπτεύεται από τον Υπουργό Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων. Το ΕΚΕΠΙΣ ιδρύθηκε το 1997** με βασικές αρμοδιότητες:

- την ανάπτυξη εθνικού συστήματος πιστοποίησης δομών συνεχιζόμενης κατάρτισης και δομών συνοδευτικών και υποστηρικτικών υπηρεσιών,
- την πιστοποίηση της συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης,

* Οι Δομές Συνοδευτικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών παρέχουν στήριξη σε ευπαθείς κοινωνικές ομάδες (επαγγελματικός προσανατολισμός, κοινωνική επανένταξη, ένταξη στην απασχόληση κ.ά.)

** Στη θέση του Κέντρου Πιστοποίησης που είχε ιδρυθεί με το ν. 2294/1994.

- την εναρμόνιση του συστήματος συνεχιζόμενης κατάρτισης με το σύστημα αρχικής επαγγελματικής κατάρτισης,
- την πιστοποίηση των εκπαιδευτών και των προγραμμάτων συνεχιζόμενης κατάρτισης.

Κατά τη διάρκεια του 1998 το ΕΚΕΠΙΣ ολοκλήρωσε τις διαδικασίες πιστοποίησης των φορέων συνεχιζόμενης κατάρτισης, των φορέων που υλοποιούσαν προγράμματα για ευπαθείς κοινωνικές ομάδες και των φορέων που παρείχαν συνοδευτικές και υποστηρικτικές υπηρεσίες προς τις ευπαθείς κοινωνικές ομάδες. Πριν από την έναρξη του Γ' ΚΠΣ το ΕΚΕΠΙΣ ολοκλήρωσε και τη νέα φάση πιστοποίησης των φορέων συνεχιζόμενης κατάρτισης. Οι εξελίξεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία του συστήματος συνεχιζόμενης κατάρτισης, στο πλαίσιο του οποίου λειτουργούν φορείς με συγκεκριμένες προδιαγραφές, τα Κέντρα Επαγγελματικής Κατάρτισης - ΚΕΚ (βλ. ενότητα 3.3), που ελέγχονται και πιστοποιούνται από το ΕΚΕΠΙΣ. Κατά τη διάρκεια των ετών 1998 και 1999 πιστοποιήθηκαν:

- 262 ΚΕΚ, από τα οποία 133 πιστοποιήθηκαν συμπληρωματικά και για προγράμματα ευπαθών κοινωνικών ομάδων,
- 47 εξειδικευμένα ΚΕΚ για ευπαθείς κοινωνικές ομάδες,
- 61 Κέντρα Συνοδευτικών και Υποστηρικτικών Υπηρεσιών (ΚΕΣΥΥ),
- 226 ενδοεπιχειρησιακές δομές κατάρτισης.

Χαρακτηριστικό του συστήματος συνεχιζόμενης κατάρτισης είναι η πολυτυπία της νομικής μορφής των φορέων συνεχιζόμενης κατάρτισης, καθώς πλέον δραστηριοποιούνται ιδιωτικοί φορείς κατάρτισης (περισσότεροι από τους μισούς φορείς), φορείς του δημόσιου και ευρύτερου δημόσιου τομέα, οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης, ΝΕΛΕ, ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς επίσης και οργανισμοί κατάρτισης κοινωνικών φορέων και εταίρων.

Συμπερασματικά οι δραστηριότητες συνεχιζόμενης κατάρτισης, στις οποίες συμμετέχει πλέον σημαντικό ποσοστό του ενήλικου πληθυσμού, διαρκώς διευρύνονται και αναβαθμίζονται. Κατά τη διάρκεια του Β' ΚΠΣ, μόνο στα προγράμματα που εποπτεύονταν από το Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών

Ασφαλίσεων, συμμετείχαν 178.700 άνεργοι, περίπου 100.000 εργαζόμενοι σε επιχειρήσεις, 43.000 δημόσιοι υπάλληλοι και 137.416 αυτοαπασχολούμενοι (Κόκκος Α., 2002, σ. 45). Οι προβλέψεις για το Γ' ΚΠΣ είναι ακόμη πιο αισιόδοξες, αφού, όπως διαπιστώνουμε με βάση τα στοιχεία του παρακάτω Πίνακα, στα διάφορα Επιχειρησιακά Προγράμματα πρόκειται να συμμετάσχουν περίπου 800.000 ενήλικοι.

ΕΝΗΛΙΚΟΙ ΠΟΥ ΘΑ ΣΥΜΜΕΤΑΣΧΟΥΝ ΣΕ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ ΤΟΥ Γ' ΚΠΣ

Κατηγορία	Αριθμός καταρτιζομένων*
Άνεργοι	125.000
Δημόσιοι υπάλληλοι	100.000
Προσωπικό υγείας – πρόνοιας	32.500
Εργαζόμενοι σε επιχειρήσεις	46.500
Αυτοαπασχολούμενοι (πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα)	70.000
Ευπαθείς κοινωνικές ομάδες	11.200
Εκπαιδευτικοί	8.000
Καταρτιζόμενοι στην πληροφορική	365.000
Καταρτιζόμενοι στα Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα	35.000
Κοινοτική πρωτοβουλία EQUAL	6.000
Σύνολο	799.200

Πηγή: Κόκκος Α., 2002, σ. 45.

*Πρόβλεψη για την περίοδο 2000-2006

3.3. Τα Κέντρα Επαγγελματικής Κατάρτισης

Στην προηγούμενη ενότητα αναφερθήκαμε στην επέκταση των δραστηριοτήτων εκπαίδευσης και κατάρτισης ενηλίκων μετά την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ, αλλά και στις διαδικασίες ανάπτυξης και στα χαρακτηριστικά του συστήματος συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης. Κορμός του συστήματος συνεχιζόμενης κατάρτισης είναι τα ΚΕΚ, στα οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Πρόκειται για το δίκτυο των φορέων που υλοποιούν προγράμματα συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης σε εθνική κλίμακα, η γεωγραφική κατανομή των οποίων προκύπτει με βάση σχετικές μελέτες του ΕΚΕΠΙΣ.

Από ιστορική άποψη, το δίκτυο που εποπτεύεται από το ΕΚΕΠΙΣ είναι το πλέον εκτεταμένο δίκτυο εκπαίδευσης ενηλίκων στη χώρα μας, με αριθμό δομών σημαντικά μεγαλύτερο από κάθε άλλο αντίστοιχο δίκτυο του παρελθόντος. Επιπλέον οι φορείς αυτού του δικτύου πληρούν καθορισμένες προδιαγραφές, λειτουργούν με βάση συγκεκριμένο νομοθετικό πλαίσιο, ελέγχονται και πιστοποιούνται σε περιοδική βάση*. Θα πρέπει ωστόσο να προσθέσουμε ότι στο πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων δραστηριοποιείται και ένας μεγάλος αριθμός άλλων φορέων, όπως για παράδειγμα η Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων, επιμελητήρια, επιστημονικές ενώσεις και σύλλογοι, επιχειρήσεις, κέντρα ελεύθερων σπουδών, πολιτιστικοί φορείς, επιμορφωτικοί φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης, οργανισμοί κατάρτισης στην πληροφορική και τις ξένες γλώσσες, συνδικαλιστικές οργανώσεις, φορείς εκπαίδευσης γονέων κ.ά.

Τα ΚΕΚ διακρίνονται, με βάση τη γεωγραφική περιοχή που καλύπτουν, σε **ΚΕΚ εθνικής και περιφερειακής εμβέλειας**. Τα ΚΕΚ εθνικής εμβέλειας διαθέτουν δομές κατάρτισης σε τρεις έως πέντε διοικητικές περιφέρειες της χώρας, ενώ τα ΚΕΚ περιφερειακής εμβέλειας διαθέτουν δομές κατάρτισης σε μια μόνο διοικητική περιφέρεια. Τα ΚΕΚ των δύο παραπάνω κατηγοριών μπορούν να υλοποιούν προγράμματα με αντικείμενα κατάρτισης που εντάσσονται σε τέσσερα κατ' ανώτατο όριο από τα ακόλουθα εννέα θεματικά πεδία:

Θεματικά πεδία των ΚΕΚ

- Επαγγέλματα περιβάλλοντος
- Επαγγέλματα υγείας και πρόνοιας
- Επαγγέλματα πολιτισμού, αθλητισμού, ΜΜΕ και επικοινωνιών
- Παιδαγωγικά επαγγέλματα
- Επαγγέλματα οικονομίας και διοίκησης
- Επαγγέλματα πληροφορικής
- Επαγγέλματα τουριστικά και παροχής υπηρεσιών
- Αγροτικά επαγγέλματα
- Επαγγέλματα τεχνικά και μεταφορών

* Για μια αναλυτική επισκόπηση των απαιτήσεων του συστήματος πιστοποίησης βλ. Απόφαση Υπουργού Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων (<http://www.ekepis.gr/main1/crit.html>).

Όσον αφορά την **οργάνωση και λειτουργία**, τα ΚΕΚ πρέπει να διαθέτουν τα ακόλουθα ποιοτικά στοιχεία, που αξιολογούνται από το ΕΚΕΠΙΣ κατά τη διαδικασία πιστοποίησης:

- Εκπαιδευτική εμπειρία στη συνεχιζόμενη επαγγελματική κατάρτιση.
- Σύστημα διάγνωσης εκπαιδευτικών αναγκών και σχεδιασμού προγραμμάτων κατάρτισης.
- Σύστημα επιλογής, παρακολούθησης και αξιολόγησης εκπαιδευομένων και εκπαιδευτών.
- Σύστημα παρακολούθησης και αξιολόγησης των προγραμμάτων που υλοποιούν και του εκπαιδευτικού τους έργου στο σύνολό του.
- Σύστημα παρακολούθησης των αποφοίτων των προγραμμάτων κατά την ένταξή τους στην αγορά εργασίας.

Ως προς το **επιστημονικό και διοικητικό** προσωπικό, οι απαιτήσεις του συστήματος πιστοποίησης προβλέπουν κατ' ελάχιστον τη στελέχωση των ΚΕΚ με:

- έναν Διευθυντή του ΚΕΚ,
- έναν Διευθυντή Κατάρτισης,
- έναν υπεύθυνο για κάθε θεματικό πεδίο εξειδίκευσης,
- έναν υπεύθυνο για την προώθηση των εκπαιδευομένων στην απασχόληση,
- τρία άτομα διοικητικής υποστήριξης (σε ορισμένες περιπτώσεις ΚΕΚ περιφερειακής εμβέλειας απαιτείται ένα άτομο για διοικητική υποστήριξη).

Τέλος, στο σύστημα πιστοποίησης προβλέπεται ρητά ότι τα ΚΕΚ θα πρέπει να συνεργάζονται μόνο με εκπαιδευτές που περιλαμβάνονται στο Μητρώο Εκπαιδευτών, το οποίο έχει συγκροτήσει το ΕΚΕΠΙΣ.

3.4. Άλλοι φορείς εκπαίδευσης ενηλίκων

Η σύνδεση της κατάρτισης με την απασχόληση και η χρηματοδότηση των σχετικών προγραμμάτων από Κοινοτικούς πόρους είχε ως αποτέλεσμα το σημαντικότερο μέρος των δραστηριοτήτων εκπαίδευσης και κατάρτισης ενηλίκων στη χώρα μας να ανήκει στην παραπάνω κατηγορία. Αρκετοί φορείς που παραδοσιακά είχαν αναπτύξει δραστηριότητες στο χώρο της εκπαίδευσης και κατάρτισης ενηλίκων προσάρμοσαν την οργανωτική τους δομή (ιδρύοντας στις

περισσότερες περιπτώσεις Κέντρα Επαγγελματικής Κατάρτισης), τον προσανατολισμό και τη συνολική λειτουργία τους, ώστε να είναι σε θέση να διεκδικήσουν και να υλοποιήσουν επιδοτούμενα προγράμματα. Άλλοι φορείς περιόρισαν αισθητά την εμπλοκή τους στο χώρο της εκπαίδευσης ενηλίκων, καθώς αρκετές από τις θεματικές περιοχές που κάλυπταν αποτελούν πλέον πεδία δραστηριότητας των οργανισμών κατάρτισης που λειτουργούν με βάση το θεσμικό πλαίσιο που περιγράψαμε στις προηγούμενες ενότητες.

Παρόλα αυτά, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το γεγονός πως ένας σημαντικός αριθμός φορέων εξακολουθεί να υλοποιεί προγράμματα που δεν εντάσσονται στις παραπάνω κατηγορίες. Μάλιστα, τα τελευταία χρόνια συνεχώς και διευρύνεται ο αριθμός των φορέων που προσφέρουν προγράμματα εκπαίδευσης ενηλίκων, καλύπτοντας τομείς που δεν αποτελούν προνομιακό χώρο δραστηριοποίησης για τους επιδοτούμενους από Κοινοτικούς πόρους φορείς (όπως για παράδειγμα: προγράμματα ελεύθερου χρόνου, προσωπικής ανάπτυξης, κ.ά). Στους φορείς αυτούς, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνονται:

- Πολιτιστικοί σύλλογοι
- Σχολές τέχνης για ενηλίκους
- Επαγγελματικές ενώσεις
- Συνδικαλιστικές ενώσεις
- Κέντρα Ομαδικής Συμβουλευτικής
- Κέντρα Ελευθέρων Σπουδών

Σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις, στα προγράμματα αυτά υιοθετούνται καινοτόμες πρακτικές στην οργάνωση και υλοποίηση, πρακτικές που τους προσδίδουν μια ιδιαίτερη φυσιογνωμία, αναδεικνύοντας την πολυμορφία και τις διαφορετικές προσεγγίσεις που χαρακτηρίζουν την εκπαίδευση ενηλίκων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αθανασίου, Α., *Επαγγελματική κατάρτιση αγροτών: Η περίπτωση των Κέντρων Γεωργικής Εκπαίδευσης (ΚΕΓΕ)*, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1994.
- Βεργίδης, Δ., *Υποεκπαίδευση: Κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα, 1995.
- Βεργίδης, Δ., Abrahamsson, K., Davis, R., & Fay, R., *Εκπαίδευση Ενηλίκων: Κοινωνική και οικονομική λειτουργία*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 1999.
- Βεργίδης, Δ., «Διαβίου Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική Πολιτική», Στο Κ. Π. Χάρης, Ν. Β. Πετρουλάκης, Σ. Νικόδημος, *Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση και Διαβίου Μάθηση: Διεθνής Εμπειρία και Ελληνική Προοπτική* (Πρακτικά του Θ' διεθνούς συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος), σ. 127-144, Ατραπός, Αθήνα, 2001.
- Βεργίδης, Δ., *Μελέτη για τις προδιαγραφές του περιεχομένου των προγραμμάτων εκπαίδευσης εκπαιδευτών*, ΕΚΕΠΙΣ, Αθήνα, 2002.
- Διεύθυνση Επιμορφώσεως Ενηλίκων. *Εγκόλπιο Επιμορφωτή – Βασισμένο στο πνεύμα των εργασιών γύρω από τη Λαϊκή επιμόρφωση του Dr. H. Grau*, Υπουργείο Παιδείας, Αθήνα, 1977.
- Δοξιάδης, Α., Καραντινός, Δ., Μπούζας, Ν., Σούντρη, Π., & Χρυσάκης, Μ., *Αξιολόγηση των παρεμβάσεων των Διαρθρωτικών Ταμείων στον τομέα των ανθρωπίνων πόρων*, ECOTEC, Αθήνα, 1993.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. *Οι συγκεκριμένοι μελλοντικοί στόχοι των εκπαιδευτικών συστημάτων* (COM 2001, 59), Βρυξέλλες, 2001.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. *Η πραγμάτωση μιας ευρωπαϊκής περιοχής δια βίου μάθησης*, 21/11/2001.
- Καραλής Θ., *Η εξέλιξη του δικτύου της Λαϊκής Επιμόρφωσης κατά την περίοδο 1989-1999*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα, 2002.

- Καραλής, Θ., & Βεργίδης, Δ., «Οι εξελίξεις στην εκπαίδευση ενηλίκων στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1989-1999: Αξιολόγηση των επιπτώσεων από την εφαρμογή της πολιτικής του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου», Στο Γ. Μπαγάκης (επιμ.), *Ο εκπαιδευτικός και η ευρωπαϊκή διάσταση στην εκπαίδευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003.
- Κόκκος, Α., *Μελέτη για τη σύσταση Σχολής Στελεχών Λαϊκής Επιμόρφωσης*, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα, 1987.
- Κόκκος, Α., «Η εκπαίδευση ενηλίκων στην Ευρώπη και στην Ελλάδα: προσδιορισμός του πεδίου, τάσεις, πολιτικές», Στο Α. Κόκκος (επιμ.), *Διεθνής Συνδιάσκεψη για την Εκπαίδευση Ενηλίκων*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002.
- Κόκκος, Α. (επιμ.), *Μελέτη για τον προσδιορισμό των γνώσεων και δεξιοτήτων των εκπαιδευομένων εκπαιδευτών*, Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Αθήνα, 2002.
- Κομνηνού, Μ., «Η Συνεχιζόμενη Επαγγελματική Κατάρτιση στην Ελλάδα», Στο Γ. Αναγνωστάκης, κ.α., *Εκπαίδευση Ενηλίκων: Όψεις της πραγματικότητας*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 1999.
- Ντεμουντέρ, Π., Βαρνάβα-Σκούρα, Τζ., & Βεργίδης, Δ., *Η Λαϊκή Επιμόρφωση στην Ελλάδα: Αξιολόγηση των επιμορφωτικών δραστηριοτήτων*, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα, 1984.
- Rogers A., *Η Εκπαίδευση Ενηλίκων*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 1999.

Ξενογλώσση

- Coombs, P. A., & Ahmed, M., *Attacking Rural Poverty: How Non-formal Education Can Help*, John Hopkins University Press, Baltimore, 1974.
- European Commission, *White Book: Teaching and Learning – Towards the Learning Society*, European Communities, Brussels, 1995.
- European Commission, *Helping Young People along the Path from School to Work*, European Communities, Brussels, 1998.
- European Commission, *A Memorandum for Lifelong Learning*, SEC (2000) 1832, European Communities, Brussels, 2000.
- CEDEFOP, *Vocational Training Glossarium*, CEDEFOP, Thessaloniki, 1996.

- Gass, J. R., *The Goals, Architecture and Means of Lifelong Learning*, Background paper issued by the European Commission for the European Year of Lifelong Learning, Brussels, 1996.
- Harrop, J., *Structural Funding and Employment in the European Union. Financing the Path to Integration*, Edward Elgar, Cheltenham, 1996.
- Knowles, M., *The Modern Practice of Adult Education – From Pedagogy to Andragogy*, Cambridge Books, New Jersey, 1988.
- Lowe, J., *L' Education des Adultes: Perspectives Mondiales*, Les Presses de l' Unesco, Paris, 1976.
- OECD, *Learning Opportunities for Adults*, OECD, Paris, 1977.
- Rachal, J. R., "The Social Context of Adult and Continuing Education", In Merriam, S. B., Cunningham, P. M., *Handbook of Adult and Continuing Education*, pp. 3-14, San Francisco, Jossey-Bass, 1989.
- UNESCO, *Recommendation on the Development of Adult Education – Nairobi Conference*, UNESCO, Paris, 1976.